

PROBLEMINIAI NAUDININKAI

Šių pastabų objektas yra lietuvių kalbos „tikslo arba paskirties reikšmės naudininko su bendratimi konstrukcija“ (DLKG 1994, 384), parodyta (1) ir (2) pavyzdžiuose:

- (1) *malkos trobai kurenti*
- (2) *inkilas zylėms perėti*

Ši konstrukcija buvo plačiai išnagrinėta istorinės lietuvių kalbos sintaksės kontekste siekiant išaiškinti jo kilmę (Ambrazas 2006, 317–326). Ji taip pat minima preskriptyvinėje literatūroje. Smerkiami tokie vartojimo atvejai, kaip:

- (3) *Priėmė **nutarimą** mokesčiams didinti.*
- (4) *Gavome **nurodymą** paplūdimiui įrengti.*
- (5) *Parašiau **prašymą** pašalpai gauti.*

Anot Lietuvių kalbos komisijos informacijos banko, iš kurio svetainės¹ šie pavyzdžiai yra paimti, šie vartojimo tipai yra netaisyklingi, nes naudininko su bendratimi konstrukcija čia vartojama „su žodžiais, kurie 2003 m. „Kalbos patarimų“ knygoje įvertinti kaip nereiškiantys priemonės“. Turima omenyje tai, kad minėtais atvejais naudininko su bendratimi konstrukcijos su veiksmožodiniu daiktavardžiu nesieja tikslo arba paskirties semantinis santykis. Antra vertus VLKK svetainėje atkreipiamas dėmesys į tai, kad tokie žodžiai kaip *leidimas*, *prašymas*, *paraiška* ir pan. gali nurodyti ir į atitinkamus dokumentus, o dokumentas gali būti laikomas tam tikra priemone, todėl tokios konstrukcijos kaip *leidymas šautuvui laikyti* gali būti toleruojamos.

Kyla akivaizdi problema, kai lietuvių kalbos vartotojai tam, kad galėtų taisyklingai vartoti naudininko su bendratimi konstrukciją, turi susipažinti su 2003 m. „Kalbos patarimais“. Bet net ir susipažinus problema nebus išspręsta, nes jos esmė ne ta, kad kalbantieji nemokėtų atpažinti priemonę reiškiančių žodžių. (3)–(5) sakiniuose naudininkas su bendratimi atlieka komplementacijos funkciją. Daiktavardžiai *nutarimas*, *nurodymas*, *prašymas*, panašiai kaip veiksmožodžiai, iš kurių jie yra sudaryti, prisijungia propozicinius (predikacijas reiškiančius) komplementus. Tradicinis ir kanoninis šių komplementų kodavimas yra panašus, kaip ir su veiksmožodžiais, t. y., pasitelkiama bendraties konstrukcija su galinino objektu (*nutarė mokesčius didinti* : *nutarimas mokesčius didinti*). Tačiau šalia šios konstrukcijos pastaruoju metu kaip alternatyvi komplementacijos strategija vartojamas naudininkas su bendratimi (*nutarimas mokesčiams didinti*). Šis procesas, žinoma, reikalingas paaiškinimo.

Ką tik apibūdintam reiškiniui netrūksta tipologinių paralelių. Savo straipsnyje apie komplementinius sakinius pasaulio kalbose Dixon (2006) aptaria komplementacijos strategijas, t. y., komplementiniams sakiniams koduoti naudojamų kalbinių priemonių kilmę. Viena iš

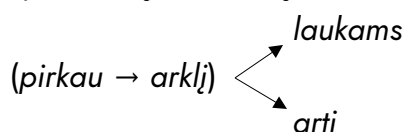
¹<https://www.vlkk.lt/konsultacijos/9027-bendraties-galininkas-naudininkas-nurodymas-nutarimas-paraiska-pasiulymai-planas-prasymas-sutartis>

galimų strategijų yra tikslo arba paskirties konstrukcijos perprasminimas (*the purposive strategy*). Noro, prašymo, reikalavimo, pažado ir pan. objektas (sintaksiškai reiškiamas komplementu) yra tuo pačiu metu ir tikslas, kurį norima pasiekti; tai sudaro sąlygas tikslo ir paskirties konstrukcijų perprasminimui ir raidai komplementacijos strategijos link.

Geriausias šio proceso pavyzdys yra pati bendratis, vartojama valios aktus (*norėti*), direktyvinius šnekos aktus (*prašyti, liepti*) ir pan. reiškiančių veiksmažodžių komplementams reikšti (*norėjo ateiti, liepė nešdintis* ir t.t.). Kaip pabrėžia Vytautas Ambrazas (2006, 42–43), lietuvių kalbos bendratis pagal kilmę yra iš veiksmažodinio daiktavardžio padarytas tikslo arba paskirties naudininkas. Vadinasi, jau pačioje konstrukcijoje *nutarė išvažiuoti* pavartota tikslą arba paskirtį žyminti forma, nors veiksmažodžio *nutarti* reikšmėje šių elementų nėra.

Atrodo, kad tikslo arba paskirties strategija slypi ir už kitos komplementacijos priemonės, besiremiančios tariamosios nuosakos forma. Ji taikoma su tų pačių klasių veiksmažodžiais, kaip ir bendratis strategija, plg. *ji prašė ateiti : prašė, kad aš ateičiau*. Lyginamojoje kalbotyroje jau seniai nustatyta, kad lietuvių (ir latvių) kalbos tariamosios nuosakos pagrindą sudarė indoeuropiečių prokalbės supinas (siekinys) (plg. Kazlauskas 1968/2000, 385–388, su literatūros apžvalga). Tokia jos kilmė net ir dabar aiškiai matoma: *pirktų* gali būti ir siekinys (*išbėgo pieno pirktų*), ir tariamosios nuosakos 3 asmens forma (*norime, kad žmonės pirktų mūsų gaminius*). Pirminė siekinio funkcija buvo slinkties tikslo žymėjimas, bet kadangi ribojimo slinkties veiksmažodžiais vėlesnės tariamosios nuosakos vartojime nebėra jokių pėdsakų, peršasi išvada, jog šis ribojimas ankstyvu tariamosios nuosakos raidos etapu buvo pašalintas ir liko bendresnė tikslo reikšmė. Neturime galimybės nustatyti, kaip senasis siekinys buvo pradėtas vartoti su jungtukais tokiais kaip *kad, jei* ir pan., taip pat 1-ojo ir 2-ojo asmens formų (*pirkčiau, pirtum(ei)* ir t.t.) atsiradimas yra kompleksinė problema, kuriai spręsti svarbias įžvalgas savo baltų kalbų lyginamojoje gramatikoje yra pateikęs ypač Stangas (Stang 1966). Esminis mūsų svarstymų kontekste yra semantinė raida „slinkties tikslas“ → „tikslas apskritai“ → „valios aktų ir direktyvinių šnekos aktų predikatų objektas“. Kas galioja lietuvių kalbai, galioja ir kitoms: germanų kalbose su bendratimi komplementacijos konstrukcijoje vartojami tokia žymikliai kaip anglų *to*, vokiečių *zu* (*decided to go, entschloss sich zu gehen* ‚nutarė eiti‘); šie žymikliai pagal kilmę yra krypties prielinksniai (plg. anglų *to the station*, vok. *zum Bahnhof* ‚į stotį‘), taigi ir šiuo atveju kelias nuo slinkties krypties prie komplementacijos veda per tikslo arba paskirties reikšmę (anglų *came to see*, vok. *kam, um zu sehen* ‚atėjo pažiūrėti‘).

Lietuvių kalbos naudininko su bendratimi konstrukcijos kilmė išsamiai išnagrinėta ir paaiškinta Vytauto Ambrazo darbuose (Ambrazas 2006, 317–326). Kaip parodo Ambrazas, naudininko su bendratimi konstrukcijos pagrindą sudarė „du sakinio branduolį išplečiantys ir nuo jo priklausantys komponentai: tikslo naudininkas ir taip pat tikslą reiškianti bendratis“ (Ambrazas 2006, 319). Pirminę sintaksinę struktūrą Ambrazas vaizduoja tokia schema:

Vėlesniu raidos etapu įvyko sintaksinės reanalizės procesas (Ambrazas 2006, 322–323): tarp abiejų tikslo modifikatorių susidarė tiesioginis sintaksinis ryšys, daiktavardžio naudininką perinterpretuojant kaip bendraties objektą. Intransityvinių veiksmažodžių atveju analogiškai susidarė tikslo konstrukcija, kurioje daiktavardžio naudininkas eina bendraties subjektu: *padėkite pagalvėlių svečiams atsisėsti* „padėkite pagalvėlių, ant kurių svečiai galėtų atsisėsti“.

Kaip matyti iš čia perteiktų Vytauto Ambrazo išvedžiojimų, esminį vaidmenį naudininko su bendratimi atsiradime suvaidino sintaksinė reanalizė, t. y., sintaksinių ryšių pertvarkymas. Kaip aiškina Ambrazas, „reanalizė įvyksta kalbėtojų sąmonėje, ir konstrukcijos išorinė struktūra gali kurį laiką išlikti nepakitusi“ (Ambrazas 2006, 25). Reanalizė yra svarbus kalbos sintaksinės struktūros kitimo veiksnys, ir Ambrazo istorinėje sintaksėje galima rasti ir daugiau jos pavyzdžių: kitas plačiai aptartas pavyzdys tai vardininko su bendraties konstrukcijos atsiradimas, kai pirminėje konstrukcijoje su tikslo arba paskirties bendratimi vartotas subjekto vardininkas buvo perinterpretuotas kaip bendraties objektas ([*rūpėjo rugienos*] *artį*) → [*rūpėjo* [*rugienos artį*]] (Ambrazas 2006, 327–332).

Naudininko su bendratimi konstrukcijos perprasminimas ir jos pritaikymas komplementacijos konstrukcijoms (pvz., *nutarimas mokesčiams didinti*) taip pat yra įvykęs „kalbėtojų sąmonėje“. Bent jau atrodo, kad jis yra įvykęs dalies lietuvių kalbos vartotojų kalbinėje sistemoje. Šis reanalizės procesas yra analogiškas aukščiau minėtiems ir Vytauto Ambrazo įžvalgiai aprašytiems procesams. Tačiau jų įvertinimas iš kalbininkų pusės yra kitoks. Ankstesni procesai suvokiami kaip lietuvių kalbos istorijos faktai, jie laikomi aprašymo ir paaiškinimo, o ne vertinimo objektu. Šiuo metu vykstanti (jeigu dar ne iki galo įvykusi) naudininko su bendratimi konstrukcijos reanalizė laikoma ne analizės ir aprašymo, o vertinimo objektu. Konkrečiau, ji laikoma kalbos klaida. Iš šio dvejopo įvertinimo būtų galima padaryti išvadą, kad lietuvių kalbos istorija pasibaigė: pripažįstami prieš penkis šimtmečius įvykę struktūriniai pokyčiai, bet šiuo metu vykstantys procesai laikomi klaidomis. Tačiau padaryti tokią išvadą greičiausiai būtų neteisinga. Už ką tik apibūdintų preskriptyvinių nuostatų veikiausiai slypi prielaida, kad senesniais laikais lietuvių kalbos raida vyko nekontroliuotai, o dabar, lietuvių kalbai įgijus oficialų, valstybinės kalbos statusą, ji turi vykti kontroliuotai. Tokia motyvacija tikrai yra racionali ir daugelis lietuvių kalbos vartotojų jai veikiausiai pritartų, tačiau verta kelti klausimą, ką įmanoma kontroliuoti. Šiuo požiūriu verta atkreipti dėmesį į skirtumą tarp leksinių ir gramatinių reiškinių. Leksinės žinios yra prieinamos kalbančiųjų sąmonei—jos priklauso deklaratyvių žinių kategorijai. Kalbantysis žino žodžio *desktopas* reikšmę ir paklaustas gali ją paaiškinti, taip pat gali pritarti kalbininkų pasiūlymui šio žodžio nevartoti ir vietoj jo priimti grynai lietuviškos kilmės atitikmenį *darbylaukis*. Gramatinės žinios yra visiškai kitokios: jos priklauso procedūrinių žinių kategorijai—kalbantieji taiko gramatinės taisyklės, kurių nemokėtų aiškiai suformuluoti. Šiuo požiūriu gramatinių struktūrų taikymas primena automatizuotas motorines rutinas tokias kaip vaikščiojimas arba (kad pateiktume artimesnį pavyzdį iš kalbos sferos) garsų artikuliacijos mechanizmai. Tad Vytauto Ambrazo formuluotės apie „kalbėtojų sąmonėje“ vykstančius struktūrinius pokyčius nereikėtų suprasti pernelyg

paraidžiui. Reanalizė vyksta, bet kalbėtojų nėra įsisąmoninta. Sąmoningai ją suprasti ir išanalizuoti yra kalbininko, ne eilinio kalbos vartotojo užduotis. Tai verčia suabejoti galimybe kalboje vykstančius sintaksinės reanalizės procesus sustabdyti ir anuliuoti. Be to, paviršutiniška lingvistinė analizė gali konstatuoti tik kai kurias bendras tendencijas. Pirma, gali konstatuoti naudininko su bendratimi konstrukcijos prasiskverbimą į veiksmažodinių daiktavardžių komplementacijos sferą; antra, gali konstatuoti, kad tokia raida atitinka lingvistinės tipologijos nustatytas universalias raidos tendencijas. Kokiais keliais lietuvių kalboje konkrečiai įvyko arba vyksta minėti pokyčiai, kada ir nuo ko jie prasidėjo, kaip jie plito ir kokią raidos stadiją jie šiuo metu yra pasiekę, visa tai turėtų būti detalesnės lingvistinės analizės objektas. Bet tokią analizę apsunkina nuostata, kad kiekvienas pokytis šioje sferoje yra klaida: to, kas smerkiama kaip nusižengimas kalbos sistemai, kalbininkas nesiims tirti. Tokia situacija iš mokslinės perspektyvos yra žalinga. Kad ir koks bebūtų preskriptyvinis vertinimas, jis neturėtų daryti įtakos lingvistiniams tyrimams. Kalbos faktas lieka kalbos faktas, ir šiuo metu naudininko su bendratimi konstrukcijoje vykstantys reanalizės procesai turės kada nors rasti vietą naujame istorinės lietuvių kalbos sintaksės apraše, kuris, be abejo, kada nors bus parengtas. Be to, sunku atsispirti įspūdžiui, kad ir patiems kalbos normintojams gilesnis vykstančių procesų supratimas nepakenktų.

BIBLIOGRAFIJA

- Ambrazas, Vytautas. 2006. *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Dixon, Robert M. W. 2006. Complement clauses and complementation strategies in typological perspective. In: R. M. W. Dixon & A. Y. Aikhenvald, eds. *Complementation*. Oxford–New York: Oxford University Press, 1–48.
- DLKG = Vytautas Ambrazas, red. 1994. *Dabartinės lietuvių kalbos gramatika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Kazlauskas, Jonas. 1968/2000. *Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis)*. Vilnius: Mintis. Perspausdinta: *Rinktiniai raštai I*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000.
- Stang, Christian S. 1966. *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*. Oslo–Bergen–Tromsø: Universitetsforlaget.